

چشم اندازی بر نشریات دسترسی-آزاد

محمد مهدی شیخ جباری*^۱، علی اکبر موسوی موحدی^۲

چکیده

مجلات دسترسی-آزاد نشریات علمی هستند که به صورت برخط و به صورت رایگان منتشر می‌شوند. عمده این نشریات که در سال‌های اخیر تعداد آنها رشد چشم‌گیری داشته، برای تامین هزینه‌های تهیه و انتشار به وجه قابل توجهی که از نویسندگان خود می‌گیرند وابسته‌اند. این وابستگی تهدیدی بالقوه بر جدی بودن روند داوری و به تبع آن بر کیفیت مقالات پذیرفته شده است. نشریات دسترسی-آزاد به واسطه فراهم آوردن امکان دسترسی بیشتر و گسترده‌تر به نتایج پژوهش محققین یک فرصت و از جهت خدشه به کیفیت و انتشار مقالات کم یا بی محتوا و پرداخت هزینه از طرف نویسنده یک تهدید به شمار می‌روند. در این مقاله پدیده مجلات دسترسی-آزاد و فرصت‌ها و تهدیدات مربوط به آنها و نحوه مناسب برخورد با این پدیده در پژوهش کشور را مورد بحث قرار می‌دهیم.

واژگان کلیدی: نشریات علمی، نشریات دسترسی-آزاد، استناد بیشتر، دغدغه کیفیت، پرداخت هزینه.

* عهده دار مکاتبات، استاد، تلفن: ۲۲۲۸۰۶۸۲ (۹۸۲۱+)، نمابر: ۲۲۲۸۰۴۱۵ (۹۸۲۱+)، نشانی الکترونیکی: jabbari@theory.ipm.ac.ir

۱. عضو وابسته فرهنگستان علوم و استاد پژوهشگاه دانشهای بنیادی، تهران، ایران.

۲. استاد، مرکز تحقیقات بیوشیمی و بیوفیزیک دانشگاه تهران، ایران.

مقدمه

چاپ و انشای نتایج تحقیقات علمی در نشریات تخصصی بخشی مهم از روش‌شناسی علم است و از این طریق نتایج تحقیقات علمی در اختیار پژوهش‌گران و کاربران قرار می‌گیرد. نظر به تنوع در موضوعات تخصصی در شاخه‌های مختلف علوم، تعداد زیادی نشریات پژوهشی-علمی در جهان انتشار می‌یابد و با رشد علوم و پیدایش شاخه‌های تخصصی بیشتر به طور روزافزونی به تعداد نشریات علمی افزوده می‌شود. برای نمونه در اواسط قرن ۱۸ بیش از هزار نشریه علمی وجود داشت [۱] و امروز به بیش از ۲۵۰۰۰ عنوان رسیده و آهنگ رشد این تعداد ۳/۵٪ در سال می‌باشد [۲].

نشریات کیفی علمی مقالاتی را به چاپ می‌رسانند که مورد داوری جدی همگان^۱ قرار می‌گیرند. در فرآیند داوری مقالات تخصصی علمی علاوه بر محک راستی‌آزمایی علمی، از نظر سطح علمی نیز بررسی می‌شوند. البته نشریات استانداردهای مختلفی را برای سطح علمی خود تعریف و اعمال می‌کنند. این استانداردها با شاخص‌های مختلفی کمی شده و مورد ارزیابی قرار می‌گیرند؛ از جمله این شاخص‌ها ضریب تأثیر^۲ برای مجلات با نمایه ISI و ضریب ویژه^۳ و ضریب نفوذ مقاله^۴ برای نشریات نمایه JCR هستند [۳ و ۴].

با افزایش روزافزون نشریات علمی و بیشتر تخصصی شدن آنها، بالطبع محققین مقالات خود را در نشریات نزدیک‌تر به شاخه تخصصی خود به چاپ می‌رسانند و مایل به تهیه و خواندن نشریات تخصصی‌تر می‌شوند. نشریات خیلی تخصصی نسبت به نشریات عمومی کاربران کمتری دارند. نظر به تعداد زیاد نشریات خیلی تخصصی و قیمت بالای آنها نسبت به نشریات عمومی، کتابخانه‌های دانشگاه‌ها و موسسات علمی با توجه به محدودیت منابع مالی، قدرت خرید تمام این نشریات را ندارند. این موضوع برای عمده دانشگاه‌ها، حتی دانشگاه‌های پیشرفته نیز معضل است [۵].

این موضوع موجب شده که نشریات علمی تخصصی برای ناشرین سودآوری مطلوبی نداشته باشند، لذا ناشرین برای کسب درآمد و پرداخت هزینه چاپ تصمیم گرفته‌اند که بخشی و یا تمام هزینه‌ها را بر دوش نویسندگان مقالات بگذارند. آن دسته از نشریات که هزینه‌های چاپ مقالات از طرف نویسنده و یا حامیان پرداخت و درآمد ناشرین از این محل تامین می‌شود، نشریات دسترسی-آزاد می‌نامند. این نوع مقالات به صورت رایگان به شیوه الکترونیکی و برخط^۵ بدون محدودیت در اختیار کاربران قرار می‌گیرد. نشریات دسترسی-آزاد در ازای پرداخت هزینه انتشار، حق تکثیر^۶ را به نویسندگان واگذار می‌کنند.

خوشبختانه پیشرفت فناوری از طرفی باعث کاهش هزینه‌های چاپ و همچنین دیگر هزینه‌های ارتباطات و نام‌نگاری‌ها شده و از طرف دیگر با ایجاد امکان دسترسی برخط هزینه‌های تکثیر و نشر را کاهش داده است. امروز مراحل ارسال، داوری، تنظیم برای نشر و چاپ بیشتر نشریات علمی از طریق اینترنت انجام می‌شود. هرچند برخی از نشریات علاوه بر نسخه برخط هنوز نسخه چاپی و کاغذی را نیز تهیه می‌کنند، البته تعداد نشریات علمی فقط برخط به مرور زیاد می‌شوند. با این وجود یکی از مسائلی که نشریات و ناشرین آنها با آن دست به گریبان هستند حفظ کیفیت نشریه از نظر شکلی و محتوایی و کنترل هزینه‌ها و سوددهی نشریه است.

منابع مالی نشریات علمی

تولید و انتشار نشریات علمی شامل دو بخش "علمی" و "انتشاراتی" است. بخش علمی آن زیر نظر هیات تحریریه ویراستاران^۷ و مجمع مشاورین^۸ انجام می‌شود. این بخش مراحل دریافت مقاله و تقاضای بررسی چاپ از محقق، ارسال برای داوری و اخذ نظر داور(ان) و تصمیم‌گیری سردبیر براساس نظر داور(ان) را شامل می‌شود. اعضای هیات تحریریه و ویراستاران علمی در نشریات معتبر از پژوهش‌گران برجسته و فعال انتخاب می‌شوند. بخش علمی نشریه زیر نظر محققین و با دیدگاه علمی و دانشگاهی اداره می‌شود. بخش "انتشاراتی" پس از تایید محتوای علمی یک نوشتار وارد عمل شده و مقاله مورد نظر را برای چاپ و تکثیر آماده می‌کند. فعالیت این بخش تجاری است و با دیدگاهی اقتصادی اداره می‌شود. بخش نخست (بخش علمی)، هزینه‌هایی دارد که توسط بخش دوم (بخش انتشارات) تامین می‌شود. این موضوع موجب می‌شود در بعضی از مواقع بخش علمی وابسته به بخش مالی که در قلمرو بخش انتشارات می‌باشد گردد و تا حدودی از قوانین حاکم بر دنیای تجارت تبعیت نماید. این ماهیت دوگانه و نحوه تعامل این دو بخش و دیدگاه اقتصادی-تجاری حاکم در بخش انتشارات منشا ایجاد مدل‌های متفاوتی در چاپ و انتشارات نشریات علمی گشته است. شاید بتوان دو گروه کلی از منتشرکنندگان نشریات علمی را تمیز داد:

(۱) مجموعه‌های غیرانتفاعی^۹ مانند فرهنگستان‌ها، دانشگاه‌ها و یا انجمن‌های علمی و موسسات علمی-پژوهشی که بخش انتشارات و یا نشریات علمی خود را دارند و (۲) مجموعه‌های انتفاعی، اقتصادی و تجاری نظیر بنگاه‌های انتشاراتی که مبادرت به چاپ نشریات علمی نیز می‌کنند. در گروه (۱) بخش علمی نمود پررنگ‌تری دارد و در مجموع هزینه‌ها و سود اقتصادی این نوع نشریات از گروه (۲)

1. Critical Peer-Review
2. Impact Factor (IF)
3. Eigen-Factor (EF)
4. Article Influence (AI)
5. Online

6. Copyright
7. Editorial board
8. Advisory board
9. Non-profit organization

بنگاه‌های مختلف به فراخور وضعیت خود راه حل‌های متفاوتی را مورد بررسی قرار می‌دهند. راه حل‌هایی که به طور طبیعی به نظر می‌رسند عبارتند از: الف) دریافت هزینه چاپ از نویسندگان مقاله (که عموماً از طریق پژوهانه‌های اعضای هیات علمی تامین می‌شود)؛ ب) پیدا کردن حامی مالی^۲؛ پ) درآمدزایی از درج آگهی. گزینه الف بطور معمول در دسترس‌ترین گزینه، اما با در نظر گرفتن پیامدهای احتمالی، گزینه‌ای نامطلوب می‌باشد. تامین هزینه چاپ نتایج تحقیق از محل پژوهانه افراد در نظام اداری-مالی دانشگاه‌ها و موسسات علمی موضوعی پذیرفته شده است؛ اما مشکل این رویکرد آن است که امکان پرداخت به نشریاتی که کیفیت لازم را نداشته باشند نیز وجود دارد. پژوهش‌گرانی وجود دارند که فقط به فکر چاپ مقاله به صورت کمی هستند و با این انگیزه مقاله را چاپ می‌نمایند که از پژوهانه بیشتری برخوردار شوند و مداوم این چرخه خود را تشدید می‌کنند. این افراد از طریق چاپ انبوهی از مقالات کم محتوا علاوه بر وارد کردن هزینه هنگفت چاپ مقالات، آبروی مجموعه دانشگاهی کشور را نیز در مخاطره قرار می‌دهند.

بسیاری از موسسات علمی به ویژه در کشور های در حال توسعه به دنبال کمیت مقالات هستند تا بتوانند خود را در جامعه خودی مطرح سازند. اشکال اساسی دیگر به نشریات دسترسی-آزاد آن است که برخی از بنگاه‌های انتشاراتی اهتمام و انگیزه‌ای به راستی‌آزمایی و داوری جدی و کیفیت علمی ندارند بلکه به دنبال سودجویی خود هستند و در قبال دریافت وجه از نویسنده بدون داوری علمی مقاله را چاپ می‌نمایند. متأسفانه نشریات الکترونیکی غیر کیفی بسیار زیادی در چند سال اخیر در کشورهای گوناگون ایجاد شده که علی‌رغم اعتبار ناچیز علمی-پژوهشی آن‌ها روزانه با ارسال رایانامه^۳ به پژوهش‌گران در قبال دریافت وجهی غیر معقول، بدون داوری معنی‌دار علمی مقاله را چاپ می‌نمایند. این نشریات الکترونیکی بدون موسسه انتشاراتی ثبت شده فعالیت می‌نمایند و هویت آنها نامعلوم است.

البته لازم به ذکر است که نشریات دسترسی-آزاد با کیفیت هم وجود دارد که توسط انتشارات معتبر به چاپ می‌رسند و باید این دسته از نشریات دسترسی-آزاد را با آن دسته بی‌کیفیت و کم محتوا جدا نمود. برخی از نشریات معتبر که به علت تقاضا و رقابت بازار هم ناچار به گزینه دسترسی-آزاد شده‌اند، دغدغه کیفیت را نیز دارند، گزینه الف را گزینه مناسبی نمی‌بایند و راه حل‌های (ب) و (پ) را مطلوب‌تر یافته‌اند. برای نمونه نشریه *European Physical Journal* (توسط انتشارات Springer چاپ می‌شود) به دنبال قانع کردن اتحادیه اروپا برای تامین بخشی از هزینه‌های چاپ مقالات علمی

پایین‌تر است، این نشریات به‌طور عموم با هدفی غیر از سودآوری اقتصادی فعالیت می‌نمایند. منابع مالی گروه (۱) از طریق بودجه‌های تحقیقاتی موسسات علمی و یا از طریق حق عضویت و یا همیاری اعضای حقیقی یا حقوقی انجمن‌ها و همچنین از راه فروش نشریات به اعضاء و یا موسسات غیر عضو انجمن تامین می‌شود. ممکن است که دولت‌های متبوع نیز در قالب کمک و یارانه از این موسسات و یا نشریات آنها حمایت نمایند.

بعضی از این انجمن‌ها مبلغی داوطلبانه را از نویسندگان مقالات، تحت عنوان همیاری دریافت می‌دارند. نمونه بارز نشریات بسیار معتبری که توسط انجمن‌ها اداره می‌شوند نشریات انجمن‌های فیزیک، شیمی و یا ریاضیات آمریکا هستند. این دسته از نشریات برای اعضای این انجمن‌ها عموماً به صورت دسترسی نیمه آزاد^۱ هستند و با توجه به هزینه نسبی پایین آنها مشکل حادی از جهت تامین منابع مالی ندارند. اما نشریات علمی گروه (۲) به دنبال سودآوری متناسب با سرمایه گذاری می‌باشند و می‌باید سود و هزینه‌های خود را از طریق دریافت وجه و یا اعانه بخش خصوصی تامین نمایند.

نشریات دسترسی-آزاد و خاستگاه آنها

هدف از چاپ نتایج پژوهش در نشریات علمی، نشر نتایج پژوهش در جامعه علمی در زمانی کوتاه و در سطحی وسیع به منظور ثبت، اثرگذاری و پیش‌برد روند تولید دانش و فناوری است. بنابراین از دید یک پژوهش‌گر، مطلوب آن است که نتایج تحقیق او در سطحی هر چه گسترده‌تر، سریع‌تر و ساده‌تر انتشار یابد. خوشبختانه با حضور اینترنت و وسعت و سهولت دسترسی به آن امکانی بی‌بدیل در جهت برآورده شدن این خواسته پژوهش‌گران فراهم آمده است. اما، به‌طور عموم بنگاه‌های انتشاراتی فقط در قبال پرداخت حق اشتراک و یا پرداخت بها (در مورد تک مقاله) امکان دسترسی به محتوای نشریات و مقالات را فراهم می‌آورند. جای تاکید دارد که از دید یک دانشمند و محقق این خواسته زمانی به درستی حاصل می‌شود که داوری جدی علمی صورت پذیرد و کیفیت علمی و درستی فدای سرعت و وسعت انتشار نشود.

با توجه به خواست پژوهش‌گران برای دسترسی مجانی به محتوای نشریات علمی، بنگاه‌های انتشاراتی در صدد پاسخ‌گویی به این تقاضا، یعنی به دنبال راهی برای به صفر رساندن قیمت نهایی محصولات خود برآمده‌اند. نشریاتی که بطور رایگان در اختیار سایرین قرار می‌گیرد، نشریات دسترسی-آزاد نامیده می‌شوند. از دست دادن درآمد ناشی از فروش، مستلزم منابع مالی جدید است.

1. Partly Open-Access
2. Financial Sponsor
3. Email

و منفعلانه می‌توانند تهدیدی برای جامعه علمی و فرهنگ نوپای پژوهشی کشور باشند به یک فرصت تبدیل نمایند.

پیشنهادها و راهکارها

ایجاد فهرست سیاه از نشریات کم کیفیت که بدون توجه به درستی و نادرستی مطالب مقاله به چاپ می‌رسانند (بدیهی است که این فهرست شامل تمام نشریات بی کیفیت اعم از دسترسی-آزاد یا غیر از آن خواهد بود). این فهرست سیاه می‌باید در دسترس همگان به ویژه پژوهشگران و دانشجویان قرار گیرد. پیشنهاد می‌شود فهرست سیاه نشریات سالانه بازنگری شود.

- در نظر گرفتن امتیاز منفی در ارزیابی‌ها و ارتقاء برای افرادی که در نشریات فهرست سیاه مقاله چاپ می‌کنند.

- شایان ذکر است معیارهای قرار گرفتن یا قرار نگرگرفتن در فهرست سیاه نشریات صرفاً فهرست نشریاتی که توسط موسسه ISI یا نشریات نمایه شده در JCR نیست، بلکه این مهم نیازمند بررسی دقیق توسط جمعی از کارشناسان از رشته‌های مختلف است. شایان ذکر است که بعضی از نشریات دسترسی-آزاد کیفی و ارزشمندی می‌باشند و نباید اشتباه نمود و آنها را در فهرست سیاه قرار داد.

است. در این راستا پژوهانه‌های گروهی و شبکه‌های علمی اروپایی و یا مرکز فیزیک ذرات اروپایی CERN، با انگیزه‌های صرفاً علمی در پی یافتن راهکار و عمل قانونی و حقوقی چنین حمایتی هستند. لازم به ذکر است بیانیه ناشران خصوصی در سال ۱۹۹۵ متشکل از ۱۰۰ انجمن علمی و دانشگاه در ارتباط با سامان‌دهی نشریات علمی رایگان قابل توجه است [۶].

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

سیر تحول در عرصه تهیه و تکثیر و انتشار مقالات علمی امکان ظهور نشریات دسترسی-آزاد را پدید آورده است. همان‌طور که بحث شد دسترسی سریع، گسترده و آسان به نتایج تحقیقاتی یکدیگر خاستگاه جدی نشریات دسترسی-آزاد از دید پژوهشگران بوده، هر چند از دید ناشرین و بنگاه‌های اقتصادی موضوع جنبه دیگری دارد و آنها برای عملی کردن ایده دسترسی-آزاد و پاسخ به این نیاز یا درخواست جامعه علمی، می‌بایست منابع مالی این کار را تامین کنند.

بدیهی است که این ناشرین انتظار دارند که خود جامعه علمی از طریق مشارکت نویسندگان مقاله و یا به طور مستقیم نهادها و یا موسساتی که حامیان مالی پژوهش علمی هستند، این موضوع را به عهده بگیرد. مستقل از این که تامین مالی چگونه انجام می‌شود یا خواهد شد یکی دیگر از دغدغه‌های همیشگی جامعه علمی ارزیابی، پایش و ارتقا کیفیت پژوهش بوده است.

تلاقی موضوع دریافت وجه از نویسنده بابت انتشار مقاله در نشریات دسترسی-آزاد، با سیستم و فرهنگ نادرست پژوهش و مدیریت علمی منجر به تولید انبوه کارهای پژوهشی راستی‌آزمایی نشده و کم کیفیت می‌شود. متأسفانه در سال‌های اخیر که بحث دسترسی-آزاد جدی‌تر شده نتایج منفی که تشریح شد در جامعه دانشگاهی ایران نمود پیدا کرده و سایر تبعات منفی آن نیز بالطبع مترتب خواهد شد. مشکلات اقتصادی برای نشریات علمی در کشور های مختلف باعث گسترش نشریات دسترسی-آزاد شده و در این بازار، نظر سودجویان بسیاری را به خود جلب کرده و باعث گسترش انفجارگونه این نشریات شده و در آینده‌ای نه‌چندان دور نشریات دسترسی-آزاد همه‌گیر خواهند شد [۹-۶].

بنابراین برخورد عاقلانه با این پدیده آن است که آن را به عنوان یک واقعیت به خصوص در آینده نه‌چندان دور بپذیریم و در پی کسب آمادگی لازم برای مقابله با مشکلات آن به ویژه مسائل مالی آن باشیم. همان‌طور که مطرح شد همگرایی نشریات دسترسی-آزاد بدون کیفیت با نظام معیوب مدیریت و ارزیابی پژوهش از مشکلات اصلی نشر علم و پژوهش در آینده نزدیک است.

لذا باید به دنبال اصلاح سیستم خود باشیم. این بحث را با ذکر چند راهکار پیش‌نهادی به پایان می‌بریم. امید است که مسئولان ذیربط با درک اهمیت، ضرورت و اضطرار این موضوع در پی چاره‌ای برای این معضل برآیند و نشریات دسترسی-آزاد را که با برخورد غلط

منابع و مآخذ:

apr/24/harvard-university-journal-publishers-prices).

[۶] حسین زاده بیرق، مریم (۱۳۹۰). "بیانیه ناشران خصوصی متشکل از انجمن های علمی و دانشگاه ها" نشریه نشاء علم سال اول، شماره ۲، صفحات ۶۳-۶۵. سال ۱۳۹۰

[7]E.g. see <http://www.guardian.co.uk/science/2012/jun/08/open-access-research-inevitable-nature-editor>, by P. Campbell, editor-in-chief of Nature journal.

[8] Butler, D. (2010). Nature 464, 822, <http://www.nature.com/news/2010/100407/full/464822a.html>

[9] Van Noorden, R. (2012). Nature 486, 302, <http://www.nature.com/news/britain-aims-for-broad-open-access-1.10846>

[1] Kronik, D.A. (1976). "History of Science and Technical Periodicals", Scarecrow.

[2] Scientific Journals, http://en.wikipedia.org/wiki/Scientific_journal, and references therein.

[3] http://admin-apps.webofknowledge.com/JCR/help/h_eigenfact.htm.

[4] <http://www.eigenfactor.org/faq.php>

[5] For example, Ian (24 April 2012). "Harvard University says it can't afford journal publishers' prices". The Guardian. (<http://www.guardian.co.uk/science/2012/>